

ЛІБАНОВА

Елла Марленівна – академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

ЩОДО ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 14 грудня 2022 року

У доповіді представлено підготовлену Відділенням економіки НАН України візію повоєнного відродження України, яка передбачає формування модерного демократичного суспільства зі стійкою до ризиків людиноцентричною економікою. Програми відновлення та повоєнного розвитку України мають ґрунтуватися на чіткому баченні власного майбутнього і спиратися передусім на національні інтереси. Основою повоєнного відродження України має стати новий суспільний договір, спрямований на максимально справедливий розподіл результатів економічного зростання, зниження нерівності і бідності населення, досягнення східноєвропейських параметрів якості життя.

Шановні колеги!

Маю честь представити вам візію під назвою «Повоєнне відродження України», підготовлену Відділенням економіки НАН України.

Уже майже дев'ять років триває розв'язана РФ війна проти України. Українська держава зазнала колосальних людських, матеріальних та екологічних втрат, обсяг яких на сьогодні вимірюється вже трильйонами гривень. Втім, з продовженням активних бойових дій і терористичних руйнувань цивільної інфраструктури масштаби втрат неминуче зростатимуть. Українське суспільство, яке відстоює незалежність і демократичні цінності не лише своєї країни, а й усього цивілізованого світу, сподівається на його допомогу у відбудові зруйнованого. Водночас сьогодні вкрай важливим є формування бачення Україною власного майбутнього, яке має передусім спиратися на національні інтереси, а не на беззаперечне застосування кліше, які можуть нав'язуватися нам світовими гравцями, оскільки так чи інакше ці підходи будуть еkleктичними.

Повоєнне відродження повинне будуватися на фундаменті, який має кілька складових. Перша і найважливіша з них — це **національна безпека**. Йдеться не лише про військову складову та оборонно-промисловий комплекс, а й про безпеку держави

в широкому розумінні, зокрема підкріплену міжнародними гарантіями. Якщо наша країна не буде в безпеці, жодні плани відбудови не матимуть сенсу.

Другим щаблем фундаменту відновлення має стати **економіка**, оскільки лише конкурентоспроможна стійка економіка може забезпечити ефективну зайнятість, створити умови для повернення в Україну вимушених мігрантів, зростання доходів населення, подолання бідності, зменшення соціального розшарування і створення сприятливих умов для розвитку бізнесу та залучення інвестицій.

Третьою складовою є безпечне для життя і здоров'я **довкілля**. Спричинені війною екологічні виклики в Україні є настільки масштабними, що вирішення пов'язаних із цим проблем потребуватиме надзусиль усієї світової спільноти. Особливо катастрофічними є втрати лісів, біорізноманіття, наслідки забруднення водних об'єктів і ґрунтів.

Наступною складовою є **соціальне середовище**. Початок війни показав, наскільки важливою може бути ця складова, — у березні 2022 р. в Україні не було зброї, але було шалене бажання людей боронити свій дім і свою країну. Подальші події засвідчили цілковиту спроможність громадян долати значні економічні негаразди заради перемоги, збереження держави, відновлення її територіальної цілісності, захисту суверенітету. Підтвердженням цього є активна волонтерська діяльність, беззастережна підтримка ЗСУ, добровільність і турбота про вразливі верстви населення, захист тварин тощо. Тому соціально-психологічні настрої дуже важливі.

І нарешті, надбудовою цього фундаменту має стати висока **якість життя**. На наше переконання, успішність країни визначається не ВВП на душу населення, яким би важливим не був цей показник, не бездефіцитністю бюджету, не рівнем інфляції чи безробіття, а насамперед високою якістю життя. Якщо в країні наявна сукупність факторів, що забезпечують людині як матеріальний добробут, так і емоційне благополуччя, всі інші індикатори підпорядковуються цьому.

Сьогодні перед Україною відкриваються як нові можливості для подальшого успішного розвитку, так і серйозні виклики, ризики та загрози її майбутньому.

Найперший виклик/можливість — це *геополітичне становище* України. Ми маємо думати про те, як нам розбудувати країну поруч з агресивним сусідом з його імперськими настановами, який нікуди не дінеться, де розміщувати стратегічні об'єкти, як розвивати традиційно індустріальні Схід і Південь. Геополітичне становище України визначатиметься кінцевими результатами воєнних дій, післявоєнними мирними угодами (якщо такі будуть), баченням ключовими державами майбутнього світоустрою, судовими рішеннями щодо країн-агресорів. З великою ймовірністю Україна потрапить в орбіту західних союзників, тяжітиме до економічної та політичної співпраці з країнами Східної і Центральної Європи. У повоєнний час для України важливо не лише знайти місце на глобальному ринку товарів і послуг, а й чітко визначити власні цілі та цінності. Враховуючи географічне положення, історичний контекст та потенціал людського розвитку, Україна має можливість стати регіональним політичним та економічним лідером.

Новий *суспільний договір* також може стати для України або серйозним викликом, або можливістю для розвитку. Чи буде у післявоєнному суспільстві нульова толерантність до порушення законів, чи залишиться мовчазна згода з корупцією та вибірковістю дії законодавства? Як суспільство розумітиме свободу: чи як вседозволеність, чи як ступінь власної волі в тих межах, які не порушують свободу інших людей? Що ми, українці, готові делегувати владі і що хочемо отримати за це? Скажімо, суспільний договір в РФ ґрунтується на тому, що населення свідомо делегує владі значну частину своїх прав і свобод в обмін на більш-менш високий рівень життя й безпеку.

Війна дає змогу державному апарату «обнулити» стосунки з великим бізнесом, скасувати переважну більшість пільг, відмовитися від неформальних моделей взаємовідносин, що діяли раніше, посилаючись, зокрема, на сус-

пільний запит та зовнішні очікування. У повоєнний період найважливішим є не допустити відновлення довоєнної практики взаємодії з бізнесом. Створення атмосфери нетерпимості до корупції з боку влади та впевненість економічних суб'єктів у неможливості повернення до напівлегальних умов ведення бізнесу з часом забезпечать синергетичний ефект, що лише закріплюватиме позитивний досвід цивілізованої організації економіки. Корупція є одним з невід'ємних проявів і ключовим механізмом тоталітарної держави, в якій економічні преференції надаються на підставі особистої відданості вищому керівництву, а їх позбавлення є інструментом покарання та шантажу. Таким чином стосунки влади і бізнесу в тоталітарному суспільстві персоналізуються. Натомість у демократичному суспільстві відносини економічних суб'єктів з владою максимально деперсоналізовані, оскільки визначаються правилами, законами й нормами. Тому конче потрібно вже сьогодні окреслити контури нового суспільного договору, який спиратиметься на інституції, а не на персоналії.

Наступним викликом/можливістю є *система управління*. За всіма рейтингами, Україна посідає високі позиції за якістю робочої сили і водночас пасе задніх за якістю управління. Досвід останніх років продемонстрував, що українське суспільство здатне до успішної самоорганізації і консолідації на місцевому рівні, і без адміністративної реформи децентралізації долати виклики воєнного часу було б значно складніше. Надалі підвищенню ефективності державного управління сприятиме реформа системи органів центральної влади, оптимізація їх структури та посилення вимог до кадрового забезпечення. Нагальним є встановлення балансу між перевагами ринкової економіки, цілями державного протекціонізму та важливістю забезпечення добробуту населення.

Як я вже говорила, дуже важливими є *соціально-психологічні настрої населення*. Чи залишиться традиційний для українців стереотип меншовартості, чи йому на зміну прийде психологія переможця? Чи збережеться вплив країни-агресора на погляди частини україн-

ських громадян? Якою є частка нелояльних до України мешканців територій, що зазнали окупації, особливо тривалої окупації (Донбас, Крим), та якою є міра їхнього впливу на суспільну свідомість? Чи пануватимуть і надалі в суспільстві патерналістські настрої, чи нарешті вдасться їх подолати, і українці зрозуміють, що лише вони самі відповідальні за власний добробут, за життя своїх дітей, за суспільство в цілому?

Зміна структури економіки. З початком масових руйнувань унаслідок воєнних дій застаріла структура економіки парадоксальним чином отримала можливість швидкого і кардинального оновлення. Старі підприємства радянського періоду навряд чи відродяться, неефективні підприємства не витримають викликів та обмежень воєнного часу; відновлюватимуться лише найбільш конкурентні види економічної діяльності та сектори промисловості. Відновлення має бути не відтворенням старого виробництва, а впровадженням новітніх технологій, енергоефективного обладнання, тобто, по суті, потрібно буде створити нові підприємства на основі науково обґрунтованого проєктування та інновацій. Тому ключовим завданням системи управління є визначення найбільш перспективних і конкурентних сфер економіки та підтримка їх із застосуванням усіх доступних фінансово-економічних та організаційних інструментів.

Звісно, у повоєнний період *міжнародне співробітництво* значно розшириться. Проте це міжнародне співробітництво буде враховувати принципово новий імідж нашої країни. Якщо раніше міжнародна спільнота сприймала Україну радше як беззахисну жертву, державу, яка не може забезпечити свій суверенітет і стале економічне зростання, то в 2022 р. таке ставлення докорінно змінилося завдяки героїчному народному спротиву агресії, одностайній готовності українців боротися за свою незалежність, пасіонарності української нації. До цього додалися високі оцінки з боку НАТО дій ЗСУ, професіоналізму українських військових, їх уміння швидко опановувати нові знання та навички. Позитивно було сприйнято

також прагнення багатьох українських біженців самостійно забезпечувати собі джерела існування, працювати, а не сподіватися лише на довготривалу соціальну допомогу. Новий міжнародний імідж дає підстави розраховувати на сприйняття України світовим співтовариством скоріше як партнера, а не тільки реципієнта фінансової допомоги. Крім того, міжнародне співробітництво має бути пов'язане не лише з фінансовими вливаннями, а й з розвитком і впровадженням в Україні новітніх технологій.

Системні екологічні ризики. Екологічні загрози та виклики в Україні є надзвичайно серйозними, тому розв'язання цих проблем потребуватиме консолідації зусиль усієї світової спільноти. Спостерігаються значні втрати лісів, біорізноманіття, катастрофічними є наслідки забруднення водних об'єктів і ґрунтів. Однак Україна має зосередитися на тому, щоб у майбутньому повною мірою використати переваги своїх природних ресурсів. Це стосується і корисних копалин, і запасів прісної води, і заповідних зон. Відновлення довкілля потребуватиме нестандартних рішень в екологічному, технологічному, економічному, правовому полі. Слід застосовувати новітні наукові підходи до організації відновлення довкілля (на екосистемних засадах), впроваджувати інноваційні технології очищення води та ґрунтів, програми відновлення довкілля на місцевому рівні, стягувати компенсації з країни-агресора за шкоду, завдану довкіллю, і збитки, яких зазнала держава.

І нарешті, якщо вдасться досягти *інтегрованого розвитку територій*, а не так, як зараз, коли кожний регіон ніби стоїть окремо, це відкриє нові, дуже цінні можливості не лише для економічного, а й для соціального, екологічного, культурного розвитку єдиної країни.

Ми сформулювали вісім постулатів нашого бачення відродження України:

1) візія повоєнної розбудови України передбачає формування модерного *демократичного* суспільства зі стійкою до ризиків людиноцентричною економікою;

2) правовою базою стане новий суспільний договір, спрямований на максимально спра-

ведливий розподіл результатів економічного зростання, зниження нерівності і бідності населення, досягнення східноєвропейських параметрів якості життя;

3) розвиток інституційних інструментів, які сприятимуть мінімізації персонального втручання в процеси управління;

4) раціональне розміщення інфраструктурних об'єктів на території країни максимально убезпечуватиме населення і бізнес від ризиків, пов'язаних з близькістю до кордонів з агресивним сусідом — РФ;

5) високий рівень розвитку оборонно-промислового комплексу гарантуватиме здатність дати відсіч агресору;

6) трансформація економіки створить підстави для входження України у загальносвітові ланцюги з високою доданою вартістю, забезпечить належну конкурентоспроможність товарів та послуг, дозволить встановити баланс між забезпеченням внутрішніх потреб і міжнародною кооперацією;

7) раціональна система користування природними ресурсами має забезпечувати не лише задоволення поточних потреб, а й відновлення довкілля;

8) результатом змін стане подолання катастрофічних демографічних наслідків збройної агресії, хоча, на жаль, і скорочення чисельності населення, і деформація статеві-вікової структури є неминучими.

Крім того, ми виокремили дев'ять напрямів майбутнього відродження України:

1) забезпечення національної безпеки та оборони;

2) розбудова критичної інфраструктури;

3) розбудова конкурентної стійкої економіки;

4) інтегрований розвиток територій;

5) трансформація ринків праці;

6) відновлення довкілля;

7) поєднання неухильного дотримання законів із революційними зрушеннями;

8) демографічне відродження;

9) становлення нової якості життя.

Візія, яку ми сьогодні розглядаємо, є результатом спільної роботи всіх наукових установ Відділення економіки НАН України: Інститу-

ту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, Інституту економіки та прогнозування, Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку, Інституту економіки природокористування та сталого розвитку, Інституту ринку і економіко-екологічних досліджень, Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долишнього, Інституту економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова, Інституту економіки промисловості, Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень. В підготовці цього документа ми використовували як власні напрацювання, так і результати різноманітних соціологічних опитувань, намагалися врахувати позиції багатьох українських та закордонних експертів. За кожним із напрямів повоєнного відновлення України ми спочатку прописували наше бачення українського життя в 2030 р., потім давали характеристику необхідних для цього змін у системі управління, тобто формулювали не те, що потрібно зробити, а що потрібно змінити, і зрештою окреслювали так звані червоні лінії, які не можна перетинати.

Як приклад наведу лише один напрям майбутнього відродження України, як він представлений у візії*, — становлення нової якості життя.

Якість життя українців. До 2030 р. можна сподіватися на досягнення в Україні основних показників якості життя східноєвропейських країн. Має відбутися не просто відновлення ключових показників рівня життя до довоєнних значень, а значний прогрес, принаймні за окремими складовими. Цілком реально, за умови активного процесу відновлення, досягти рівня мінімальної заробітної плати 450–500 євро, якому сьогодні відповідають такі країни, як Угорщина, Румунія, Латвія. Це сприятиме підтягуванню рівня середньої заробітної плати до показників країн-сусідів по ЄС вже у 2025 р.

* Повний текст візії Відділення економіки НАН України «Повоєнне відродження України». <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2022/12/%D0%92%D1%96%D0%B7%D1%96%D1%8F%20-%202022.12.05.pdf>

Набагато складніше досягти відчутних успіхів у поліпшенні житлових умов, особливо з огляду на руйнування та знищення внаслідок бойових дій значної частини житлового фонду. Проте завдяки використанню як сучасних технологій будівництва, так і нових підходів у житловій політиці, та спираючись на активне просування цільових донорських проєктів у житловому будівництві, рівень перенаселеності житла можна знизити до рівня таких країн, як Румунія, Латвія, Болгарія (до 40–45 %).

Успішність першого етапу відбудови може дати найбільший поштовх саме у житловому та інфраструктурному секторах, які можуть стати локомотивом подальшого підвищення стандартів життя. Тому на 2030 р. ми можемо ставити цілком амбітні цілі, прагнучи знизити показники перенаселеності житлових приміщень та підвищити доступність об'єктів соціальної інфраструктури до рівня лідерів серед східноєвропейських країн.

Якість життя сьогодні асоціюється насамперед з можливістю підтримувати сучасний спосіб життя — від комунікацій до хобі та дозвілля. До 2030 р. Україна має шанс стати передовою країною у Східній Європі як з освоєння сучасних технологій, так і з утвердження засад сучасного способу життя. Серед країн-сусідів по ЄС зразком та орієнтиром для нас на найближче десятиліття можуть стати Чехія та Естонія.

Модель нової якості життя містить такі складові:

- доступні якісні медичні послуги;
- сучасна освітня система та конкурентні освітні програми;
- кращі житлові умови та доступність житла;
- розвинена інфраструктура населених пунктів, насамперед соціальна, транспортна, інформаційно-комунікаційна; екологічно безпечне середовище проживання;
- безпечне соціальне середовище;
- нова модель споживання — ощадливість «розумної людини»;
- створення умов для здорового способу життя.

Необхідні ключові зміни. На відміну від довоєнної, система охорони здоров'я у повоєнне

десятиліття має будуватися на ґрунті виховання відповідальності людини за своє здоров'я через популяризацію здорового способу життя та вчасного звернення за медичною допомогою. Плани відновлення сфери охорони здоров'я мають бути зосереджені на відбудові зруйнованих медичних закладів, проте питання забезпечення якості та ефективності медичних послуг і продовження медичної реформи не повинне відійти на другий план. Акцент має бути зроблено на розвитку мережі реабілітаційних центрів і послуг: негативні наслідки впливу війни на психологічне та фізичне здоров'я українців проявлятимуться ще впродовж багатьох десятиліть після її завершення.

Державні освітні заклади в Україні мають перейняти бачення провідних міжнародних шкіл щодо місії, покладеної на них, — крім викладання дисциплін, вони мають забезпечувати комплексний розвиток дитини та підвищувати якість життя суспільства через сучасне навчання. Школа має бути не просто закладом, а навчальним простором, дружнім до дітей. Якість освіти не повинна визначатися лише високими оцінками й успішним опануванням державної програми з усіх обов'язкових навчальних предметів. Якість освіти — це насамперед спроможність фахівців допомагати дитині гармонійно розвиватися як особистість, реалізовувати свій талент і потенціал, навчати її критично мислити, бути обізнаною щодо інноваційних технологій та практичних життєвих кейсів, що допоможуть їй у майбутньому стати соціально відповідальним громадянином з активною життєвою позицією та продовжувати саморозвиток впродовж усього життя.

Вирішення житлової проблеми на звільнених територіях полягатиме не лише в залученні інвестицій у відбудову пошкодженого та будівництво нового житла, а й у реальному наданні населенню пільгових кредитів, іпотечних позик під низький відсоток, цільової допомоги міжнародних та іноземних організацій. Ці програми мають стати доступними для різних верств населення, поширюватися в різних форматах. Необхідною умовою має бути новий підхід у житловій політиці — масштабне будівництво

муніципального орендного житла, і не лише у великих, а й у малих населених пунктах.

Території України значною мірою різняться за масштабами руйнування чи пошкодження об'єктів інфраструктури, тому завдання з їх розвитку з урахуванням потреб у підвищенні якості життя мають визначатися диференційовано, залежно від реальної ситуації на конкретній території.

Інституційне гарантування безпечного екологічного та соціального середовища проживання має стати основою моделі нової якості життя населення післявоєнної України. Нормативне врегулювання ключових проблем екологічного та соціального середовища має ґрунтуватися на розумінні дії економічних законів та зацікавленості економічних агентів, що дозволить вибудувати систему гармонійних взаємовідносин на основі чітких обмежувальних рамок та механізму відшкодувань.

Здоровий спосіб життя можна визначити як модель поведінки, що сприяє здоров'ю, засновану на доступному особистому виборі. Проте вибір способу життя, орієнтований на здоров'я, хоча і є добровільним, але сильно залежить від життєвих шансів, які можуть розширювати чи обмежувати можливості вибору. Отже, створення умов для здорового способу життя та сприяння вибору людиною правильного способу життя є цілком адекватним завданням інституційного рівня, виконання якого стає найбільш актуальним у періоди катастроф чи карколомних трансформацій суспільної свідомості.

Червоні лінії, які не можна перетинати:

- відтермінування якісних змін у соціальній сфері до закінчення робіт з відбудови та переоснащення зруйнованих об'єктів, зокрема щодо забезпечення доступності якісних медичних послуг, реформування української школи, дієвої перебудови системи надання соціальних послуг вразливим верствам населення;

- в місцях масової чи локальної житлової забудови на деокупованих територіях чи територіях, які зазнали значних руйнувань житлового фонду, не можна будувати житло виключно в одному ціновому сегменті, оскільки в забудовах соціального житла, де буде винятково

дешева оренда або безоплатне користування, є загроза виникнення осередків бідності та кримінально неблагополучних кварталів;

- ігнорування майбутніх демографічних і соціально-економічних реалій при реалізації програм житлового будівництва, оскільки орієнтація виключно на довоєнну ринкову кон'юнктуру або навіть економічну доцільність першого етапу повоєнного відновлення може призвести в майбутньому до появи «пустих» населених пунктів;

- нехтування повсюдним будівництвом укриттів після закінчення війни; обладнання укриттів у житлових і офісних приміщеннях, закладах соціальної інфраструктури та громадських місцях має стати обов'язковою вимогою для їх експлуатації на тривалу перспективу;

- відтермінування заходів з відновлення довкілля та суворого дотримання екологічних норм на більш далеку перспективу, оскільки навіть перехід на стандарти ЄС миттєво не вирішить проблеми обов'язкового дотримання природоохоронних законів, а заходи з відновлення довкілля можуть розтягнутися на десятки років;

- поширення у суспільстві нарративу, що здоровий спосіб життя — це особистий вибір кожного, а не завдання інституційного рівня, оскільки від вирішення цього завдання залежить якість життя майбутніх поколінь українців.

Отже, подальшими кроками щодо втілення візії в практику повоєнного відродження України має стати низка управлінських дій:

- конкретні програми, що спиратимуться на результати наукового аналізу, багатоваріантних прогнозів відповідно до різних сценаріїв реалізації ключових можливостей, з одного боку, ризиків та загроз — з іншого;

- визначення базових індикаторів, за допомогою яких можна відстежувати напрями й темпи руху, та їх кількісне обчислення для конкретних дат;

- проектування впровадження програм у практику національного і територіального управління;

- запровадження моніторингу реалізації кожного проекту/програми з постійним переглядом доцільності їх подальшої реалізації або заміни.

Переможна повоєнна Україна — це східно-європейський центр гідності й справедливості, свободи і єдності, де ніхто не залишається осторонь; потужна країна, побудована на фундаменті конкурентної економіки, відновлення довкілля, ефективного управління.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Ella M. Libanova

*Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-7159>

ON THE POST-WAR REVIVAL OF UKRAINE

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine,
December 14, 2022

The report presents the vision of the post-war revival of Ukraine prepared by the Department of Economics of the NAS of Ukraine, which envisages the formation of a modern democratic society with a risk-resistant, people-centered economy. Recovery and post-war development programs for Ukraine should be based on a clear vision of its own future and focused primarily on national interests. The basis for the post-war revival of Ukraine should be a new social contract aimed at the maximally fair distribution of economic growth results, reduction of population inequality and poverty, achievement of Eastern European quality of life parameters.

Cite this article: Libanova E.M. On the post-war revival of Ukraine. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (2): 55–61. <https://doi.org/10.15407/visn2023.02.055>